

OLGA NIKOLAYENKO

CHARKOWSKI UNIWERSYTET NARODOWY W.N. KARAZINA

Charakterystyka porównawcza działalności polskich kobiecych organizacji na Ukrainie Naddnieprzańskiej na początku XX w.

Organizacje kobiece, które powstały na Ukrainie Naddnieprzańskiej na początku XX w. tworzyły ważny nurt życia społecznego. Kobiety zrzeszały się z uwagi na kwestie zawodowe, światopoglądowe, dotyczące interesów klasowych itp. We współczesnej literaturze historycznej badania na ten temat są dość rozpowszechnione¹. Natomiast dotychczas nikt właściwie nie podjął badań dotyczących kobiecych stowarzyszeń w odniesieniu do innych grup narodowych, w szczególności polskiej. Na Ukrainie Naddnieprzańskiej rozwijały się polskie organizacje kobiece, tworząc m.in. sieć kół pomocy wzajemnej, towarzystwa wsparcia sztuki i kultury, stowarzyszenia religijne². Zbiorowości te nie tylko spełniały funkcję jednoczenia polskich kobiet, ale miały też na celu zachowanie tożsamości narodowej. Zarazem w ramach polskiego ruchu kobiet kształtowały się odrębne tendencje i grupy. Wymaga to dokładnej analizy, co pozwoli na ich klasyfikację, zrozumienie ich istoty i znaczenia, ocenę wpływu na polską i ukraińską ludność tego obszaru.

W celu zrealizowania tych zadań trzeba przeanalizować programowe cele i kierunki działania polskich organizacji kobiecych.

W niniejszym artykule zajmę się kwestią społecznych organizacji kobiet na Ukrainie Naddnieprzańskiej, wyróżnionych na pod-

¹ М. Богачевська-Хомяк, *Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884–1939*, Київ 1995; А. Смоляр, *Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії*, Одеса 1998.

² О. Ніколаєнко, *Польський жіночий рух взаємодопомоги в Наддніпрянщині на початку XX ст.*, [w:] *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, Львів 2012, Вип. 5, s. 38–43.

stawie płciowej i narodowej identyfikacji, których uczestniczki pragnęły artykułować i bronić swoich interesów. Zadaniem, jakie przed sobą postawiłam jest porównanie działalności dwóch polskich organizacji kobiecych – w Kijowie i Odessie – które w programowych celach podkreślały konieczność obrony interesów polskich kobiet, wyznaczały zasady funkcjonowania stowarzyszeń i ich zadania.

Niestety, dotąd organizacje te nie wzbudzały zainteresowania historyków, marginalnie tylko wspominano o nich w niektórych pracach poświęconych historii polskiej wspólnoty na Ukrainie Nadnieprzańskej³.

Głównymi źródłami wykorzystanymi w analizie są dokumenty zachowane w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum m. Kijowa [dalej: CDIAUK] i w Państwowym Archiwum Odeskiego Obwodu [dalej: DAOO]. Oprócz statutów oparto się na korespondencji z miejscową władzą i żandarmami, sprawozdaniach i tym podobnych dokumentach. Do tego, nieco wiadomości o społecznej działalności Polek zawierają też miejscowe periodyki.

W roku 1907 w Kijowie powstało stowarzyszenie o nazwie Koło Kobiet Polskich Kijowa. Celem organizacji było niesienie pomocy Polakom na polu kultury, moralności i gospodarki⁴. W związku z tym organizacja ta zamierzała przeprowadzać wykłady dla kobiet, poprawiać system żeńskiej edukacji, dostosowując ją do współczesnych wymogów uzyskania należytego zarobku, podtrzymywać „kobięce” rzemiosła i wytwórczość, pośredniczyć w znajdowaniu przez kobiety pracy⁵.

Rozumiejąc konieczność pomocy kobietom mającym dzieci, organizacja zakładała w Statucie stworzenie własnych sklepów i kas zapomogowych, co powinno zmniejszyć wydatki rodzin. Planowano zorganizowanie kursów dla biednych kobiet, przysposabiających do wykonywania różnych zajęć⁶.

Działalność koła powinna być skierowana na różne grupy ludności zarówno miejskie, jak i wiejskie. W przypadku kobiet z tej pierwszej grupy zakładano „podniesienie ich religijnego i moralnego poziomu”, zapobieganie ich moralnemu upadkowi (widocznie

³ О.М. Білобровець, *Суспільно-політичний рух поляків Правобережної України у 1863–1914 рр.* [Текст]: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Білобровець Ольга Матвіївна; Київський національний лінгвістичний ун-т., Київ 2005, 230 арк., арк. 189–191.

⁴ CDIAUK, F. 274, Op. 1, S. 2982, cz. 2, ark. 591.

⁵ „Kraj” [Sankt-Petersburg] 1907, № 11.

⁶ „Kresy” [Kijow] 1907, № 26.

brana była pod uwagę prostytutcja) i walka z alkoholizmem. Do drugiej – wykłady na temat prowadzenia gospodarstwa, wiejskiej techniki, promowania aptek, łaźni, zapewnienia pomocy położniczej⁷.

Nowo utworzona organizacja zadeklarowała w Statucie swoje pragnienie „bycia poza dowolnymi politycznymi kierunkami” i głosiła też wolność myśli. Członkiniami mogły zostać pełnoletnie, zdolne do działania kobiety, którym przyznano prawo głosu. Decyzje podejmowano na ogólnych zebraniach, bądź czynił to Zarząd wybrany na zebraniach z udziałem wszystkich członków. Środki gromadzono ze składek członkowskich w wysokości pięciu rubli rocznie, a dla kobiet, które zarabiały na życie własną pracą – jednego rubla. Do tego koło zapraszało prelegentów z płatnymi wykładami, a zgromadzone pieniądze kierowano na konto organizacji⁸.

Była to pierwsza polska organizacja stawiająca sobie za cel obronę interesów kobiet. W przeciwieństwie do poprzednich, bazujących na wspólnocie religijnej (chrześcijańskie stowarzyszenia katolickie) czy zawodowej (organizacje pomocy wzajemnej służących itp.), w tym wypadku kobiety uświadomiły sobie swoją wspólnotę jako więź wyodrębnionej grupy.

Żołźycielkami organizacji były trzy szlachcianki – Janina Orłowska, M. Komarnicka i Gabriela Knoll. Na początku działalności koło wybrało Zarząd i podzieliło funkcje. Na jego czele stanęła Gabriela Knoll, która była żoną znanego kijowskiego adwokata. Sekcją samokształcenia kierowała Janina Orłowska, rolniczą – Romualda Chojecka, pracami z ludnością miejską – Alina Zwolińska.

O działalności organizacji mogą świadczyć materiały archiwalne, z których większość to zapiski (notatki) żandarmów lub miejscowych urzędników, których autentycznie deprymowała społeczna aktywność Polek. O wszystkich swoich inicjatywach kobiety musiały bowiem uprzedzać miejscową władzę, niezależnie od tego, że ich działalność stale pozostawała pod kontrolą.

Koło zapraszało na wykłady działaczki polskiego ruchu kobiecego – Eugenię Żmijewską, Cecylię Walewską i Izabelę Moszczeńską-Rzepecką⁹. Ich pobyt w Kijowie wywarł duży wpływ na rozpowszechnianie idei emancypacji. Oprócz przeprowadzania publicznych prelekcji, kobiety te były członkiniami polskich organizacji

⁷ CDIAUK, F. 442, Op. 632, S. 647, cz. 2, ark. 100.

⁸ *Ibidem*, ark. 106.

⁹ CDIAUK, F. 442, Op. 89, S. 2, cz. 2, ark. 41–42.

feministycznych, miały więc praktyczne doświadczenie w pracy organizacyjnej, co mogło być pożytecznym doświadczeniem dla ich rodaczek z Kijowa. E. Żmijewska – to jedna z założycielek Towarzystwa Literatów i Dziennikarzy Polskich, C. Walewska – napisała później książkę *Ruch kobiecy w Polsce*, I. Moszczeńska była zaś liderką radykalnego odłamu polskiego ruchu feministycznego.

Z raportów żandarmerii dowiadujemy się, że kobiety „kierują polskimi pracownikami w mieście i organizują dla ich dzieci nielegalne szkoły”¹⁰. Sprawdzenie tej informacji udowodniło zresztą, że skądinąd tajnych szkół pod wskazanym adresem nigdy nie było.

Następnym krokiem stowarzyszenia stało się rozszerzenie terytorium jego działania poprzez tworzenie filii, tak w 1908 r. w Humaniu założono kółko polskich kobiet, a w roku 1909 powstały następne – w Białej Cerkwi i Berdyczowie¹¹.

Chociaż działalność opisywanych kół stała się zagrożona, bo obwiniano je o organizowanie konspiracyjnego nauczania, realizowanie „tajnych ustaleń Statutu” i działanie w interesie „nieświadomego ludu”, organizacje te nadal trwały.

Działalność stowarzyszeń polskich kobiet wiązała się głównie z kulturą. Koło urządzało koncerty, wieczory, wykłady, jednoczyło młodzież, współpracowało z katolickimi organizacjami dobroczynnymi. W 1913 r. z inicjatywy hrabianki M. Potockiej otwarto tanią jadalnię dla studentów, która stała się jeszcze jednym miejscem spotkań polskiej młodzieży Kijowa¹². I chociaż nie ma dowodów świadczących o realnej pomocy dla kobiet, działalność organizacji niewątpliwie była skierowana na kształtowanie świadomości kobiet, które dzięki własnej pracy społecznej, tworzeniu wspólnoty, zyskały poczucie swych możliwości i sił, podwyższały zarazem swój status socjalny i rozszerzały więzi koleżeńskie.

Inną organizacją społeczną, która zadeklarowała w swoim Statucie pomoc dla kobiet było Odeskie Towarzystwo Równouprawnienia Kobiet Polskich. W maju 1912 r. do burmistrza Odessy trafiła prośba o ustanowienie filii Związku Równouprawnienia Kobiet Polskich, podpisana przez dziesięć kobiet¹³. Prośba ta trafiła też do gubernatora warszawskiego. Miejskowa władza długo wahała się nad podjęciem decyzji, o czym świadczy korespondencja z burmi-

¹⁰ CDIAUK, F. 275, Op. 1, S. 1934, ark. 5.

¹¹ CDIAUK, F. 442, Op. 89, S. 2, cz. 2, ark. 36, 123, 141.

¹² CDIAUK, F. 274, Op. 5, S. 14, ark. 44.

¹³ DAOO, F. 2, Op. 7, S. 482, ark. 1.

strzem, szefem miejskiej policji i posterunkami żandarmerii, sprawdzającymi „prawomyślność kobiet”. Dopiero na początku 1913 r. Towarzystwo mogło rozpocząć swoją działalność.

Tak rozpoczęła się historia jednej z najciekawszych polskich organizacji kobiecych. Odeskie Towarzystwo powstało jako filia warszawskiego, założonego w 1907 r. przez Paulinę Kuczalską-Reinschmit. Cele i zadania odeskiej filii zbiegały się z celami zawartymi w Statucie organizacji centralnej. Było to: osiągnięcie równości z mężczyznami w zakresie publicznego prawa pracy, sądownictwa, podniesienia poziomu ogólnego i fachowego wykształcenia kobiet, obrony ich zawodowych interesów i poprawy warunków pracy, reformy dotyczącej higieny i edukacji, rozpropagowania wiedzy odnośnie do walki z amoralnością, alkoholizmem oraz ograniczenie prostytucji.

By zrealizować te zadania, Towarzystwo zamierzało prowadzić wykłady, dokonywać zbiorów, tworzyć i utrzymywać szkoły dla młodzieży, biblioteki, czytelnie, zwracać się z prośbą o współpracę do rozmaitych instytucji państwowych, pomagać członkiniom w poszukiwaniu pracy, otrzymaniu taniej pomocy lekarskiej czy też porad prawnych¹⁴.

Sprawdzenie praworządności inicjatorek powołania Odeskiego Towarzystwa Równouprawnienia Kobiet nie dało gubernatorowi i władzom miejskim powodów do zakazania jego działalności. Większość kobiet-założycielek pochodziło ze środowiska inteligencji. Tylko dwie z nich zajmowały samodzielne stanowiska – były to: dyrektorka szkoły muzycznej i lekarka, a dwie właścicielki ziemskie miały własne źródła utrzymania. Inne kobiety w ankietach wskazywały na rodzaj zajęć swoich mężów – „żona lekarza, urzędnika, inżyniera”.

Działalność Towarzystwa nie trwała długo, lecz zapisała się kilkoma ważnymi inicjatywami społecznymi. W lutym 1913 r. pojawiła się idea zorganizowania kursów szycia dla dziewcząt z ubogich rodzin¹⁵. W skład programu nauczania wchodziło szycie białej bielizny i odzieży, nauka szycia ręcznego i maszynowego, rękodzielnictwa, a także zajęcia z rysowania i kopiowania wykrojów. By uzyskać zgodę na przygotowanie kursów, kobiety otrzymały pozwolenie na współpracę z pewnymi fabrykami tekstylnymi i firmami handlowymi.

¹⁴ *Ibidem*, ark. 7.

¹⁵ *Ibidem*, ark. 31.

Jednak działalność nie była łatwa, zwłaszcza że władze stale podejrzewały organizację o prowadzenie działalności wywrotowej. Żeby uzasadnić zakaz funkcjonowania stowarzyszenia, władze miejskie pozyskały opinie dyrekcji szkół ludowych na temat zasadności powołania kursów szycia. Stwierdzono w niej, że w szkole Bayer już naucza się takich umiejętności, więc zamierzone kursy będą zbędne, a poza tym będą mieć „nacjonalistyczny charakter”. Wydział Ogólny Ministerstwa Spraw Wewnętrznych uważał też za bezcelowe zorganizowanie tych kursów, gdyż Odeskie Towarzystwo formalnie było tylko filią Związku Równouprawnienia Kobiet Polskich, a dla takich oddziałów prawa powoływania szkół i kierowania nimi nie były przewidziane. Władze miasta zabroniły więc utworzenia kursów, które mogły stać się istotnym krokiem na drodze do uzyskania przez kobiety cenionego zawodu. Jednak, czego dowodzą „Kalendarze Domu Polskiego” – coroczny drukowany organ prasowy Polaków z Odessy, wydany w 1915 r., Towarzystwo Równouprawnienia w ciągu dwóch lat swojego istnienia utrzymywało szkołę dla biednych dziewcząt¹⁶.

Jeszcze bardziej cyniczny był kolejny zakaz władzy. Towarzystwo prosiło o zgodę na prowadzenie w swej siedzibie biura informacji, pośredniczącego w przekazywaniu kobietom wiadomości o wolnych miejscach pracy oraz godzinach przyjęć adwokatów i lekarzy. Odpowiedź była krótka – Towarzystwu pozwolono na utworzenie takiego punktu informacyjnego pod warunkiem wniesienia opłaty w wysokości dwóch tysięcy rubli. Niewątpliwie taka suma była poza zasięgiem stowarzyszenia, toteż biuro takie nigdy nie zostało utworzone.

Działalność Odeskiego Towarzystwa Równouprawnienia Kobiet była ukierunkowana na zmianę statusu kobiet. Podjęte kroki świadczyły o zrozumieniu trudnej sytuacji kobiet w społeczeństwie i konieczności niesienia pomocy rodaczkom. Takimi środkami miały stać się właśnie kursy szycia dla dziewcząt i biuro pośrednictwa pracy.

W działalności obu polskich organizacji kobiecych było wiele cech wspólnych, jak i dużo różnic. Obie organizacje, choć nastawione na poparcie polskich kobiet, rozmaicie tę pomoc rozumiały i podejmowały adekwatne do tego działania. W tym miejscu spróbujmy zatem wskazać charakterystyczne cechy działalności obu kół, żeby ocenić ich rolę w życiu polskiej diaspory.

¹⁶ „Kalendarz Domu Polskiego w Odesie” 1915, s. 80.

I kijowskie, i odeskie polskie organizacje kobiece miały podobne cele – pomoc kobietom w otrzymaniu należytej edukacji, zdobyciu zawodu, poprawieniu statusu socjalnego, udzielaniu porad prawnych, medycznych itp. Takie zadania organizacji zostały sformułowane w duchu liberalnego feminizmu, którego hasła stały się cechą wiodącą kobiecych ruchów drugiej połowy XIX – początku XX stulecia. Zarazem naczelne idee sufrażyzmu – zwłaszcza walka o uzyskanie praw politycznych, nie były przywoływane w polskim ruchu kobiet w Imperium Rosyjskim. Przyczyn tego upatruje się właśnie w fakcie, że ludność polska po 1907 r. nie miała wpływu na politykę państwa, w związku z tym takie cele nie mogły stać się elementami programów oficjalnie funkcjonujących organizacji społecznych.

Podobne były też formy działalności Towarzystw odeskiego i kijowskiego: urządzenie publicznych zbiórek, prelekcji, zakładanie bibliotek, organizowanie fachowych kursów itp. Organizacja kijowska zadeklarowała nawet chęć powołania do życia własnych przedsiębiorstw – kas i sklepów. Jednak analiza działalności omawianych organizacji udowadnia, że nie podjęto w tym kierunku żadnych konkretnych kroków. O ile odeska organizacja pragnęła zrealizować postawione zadania, lecz uniemożliwiały jej to zakazy władzy, o tyle organizacja kijowska ograniczyła się tylko do działań na polu kultury i edukacji, co pozwala zaliczyć ją do grona organizacji o umiarkowanym charakterze. Publiczne wykłady zaproszonych gości, przedstawienia amatorskie i koncerty oraz spotkania towarzyskie pozwalały polskim kobietom z klas średnich zjednoczyć się i zbudować poczucie swojej wspólnoty.

W notatce kierownika kijowskiego zarządu żandarmerii, napisanej w 1913 r. czytamy, że kijowska organizacja kobieca, w skład której wchodziły panie należące do arystokracji, dysponuje dostatecznymi zasobami zasilanymi dodatkowo wpływami z rozmaitych koncertów, wieczorów i innych. Środki te wykorzystywane są „na szerzenie polskiego ducha i polskiej kultury legalnymi i nielegalnymi sposobami zarówno w mieście, jak i we wsiach należących do polskich ziemian”¹⁷.

Nie wolno bagatelizować pracy, jaką wykonała organizacja kijowska. Polacy w Kijowie na początku XX w. mieli kilka organizacji, takich jak „Ogniwo”, „Korporacja”, „Polonia” i inne. Założone w 1905 r. towarzystwo „Oświata” z powodu jego działalności edu-

¹⁷ CDIAUK, F. 274, Op. 5, S. 14, ark. 43.

kacyjnej, wyrażającej się w utworzeniu sieci polskich szkół powszechnych, zostało wkrótce rozwiązane. „Korporacja” i „Polonia” grupowały młodzież akademicką – na początku stulecia wyłącznie męską. „Ogniwo” było klubem towarzyskim dbającym o organizację czasu wolnego, ograniczającym przy tym prawa kobiet – mogły one uczestniczyć w imprezach tylko w towarzystwie swoich męskich krewnych. I mogły to czynić tylko raz w tygodniu, natomiast prawa głosu ani prawa członkostwa kobiety w tej organizacji w ogóle nie miały¹⁸. Kobiety w tym stowarzyszeniu były tylko „dodatkiem” do mężczyzn, a ich obecność na imprezach tej największej polskiej organizacji kijowskiej była podyktowana chęcią uprzyjemnienia sobie przez mężczyzn tanecznych wieczorków, koncertów i tym podobnych wydarzeń kulturalnych. Polki mogły za to brać udział w dobroczynnych akcjach związanych z organizacjami klerykalnymi, na przykład przygotowywanych przez Kijowskie Rzymskokatolickie Towarzystwo Dobroczynne.

Jak widzimy, uczestnictwo kobiet w życiu społecznym kijowskiej Polonii było nader ograniczone. Właśnie tym można wyjaśnić próby stworzenia organizacji mających zjednoczyć Polki, zapewnić im prawo głosu i możliwość tworzenia własnych grup wsparcia. I chociaż zadeklarowanego w Statucie koła programu kobiety nie były w stanie zrealizować, sam fakt stworzenia kobiecej organizacji i jej działalność w ciągu kilku lat, mimo pewnych nieporozumień i niesnasek oraz przeszkód wynikających ze stanowiska władz, świadczy o istotnym wkładzie stowarzyszenia w tworzeniu polskiego ruchu na Ukrainie Naddnieprzańskiej.

Z kolei odeskie polskie towarzystwo kobiece od momentu swojego powstania związało się z feministycznym kierunkiem ruchów kobiecych. Oficjalne uznanie tej organizacji wymagało nie tylko ogromnego wysiłku, ale i swego rodzaju obywatelskiej odwagi. Bo, niewątpliwie, oprócz kłopotów z zatwierdzeniem organizacji w oficjalnych strukturach, kobiety musiały jeszcze bronić swego stanowiska przed konserwatywnie nastawionym społeczeństwem polskim. Towarzystwo dążące do równouprawnienia stało się pierwszym naprawdę kobiecym i pierwszym walczącym o obronę interesów nie ogółu polskiej ludności, a kobiet.

Polskie organizacje kobiece powstałe na Ukrainie Naddnieprzańskiej na początku XX stulecia okazały się istotną składową kobiecego ruchu. Ich działalność świadczy o rozpowszechnieniu się

¹⁸ CDIAUK, F. 442, Op. 855, S. 316, ark. 5.

idei emancypacji takiej, jak była ona postrzegana w owym okresie w polskiej diasporze na ziemiach ukraińskich. Ich późniejszymi „spadkobierczyniami” i popularyzatorkami głoszonych idei okazały się kobiety z zamożnych warstw społeczeństwa polskiego oraz z inteligencji.

Koło Kobiet Polskich Kijowa, mimo zadeklarowanego programu pomocy kobietom, prowadziło jedynie, jak wyżej wspomniano, działalność kulturalno-oświatową działalność jednoczącą Polki z tego miasta w samodzielnej organizacji kobiecej. W odróżnieniu od niego, Odeskie Towarzystwo Równouprawnienia Kobiet Polskich pragnęło wcielać w życie idee feministyczne, lecz nie potrafiło urzeczywistnić pragnienia Polek chcących walczyć o prawa kobiet, natknąwszy się na przeszkody stawiane przez władze.